

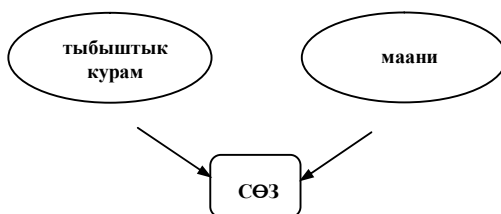
СӨЗ ЖАНА ТҮШҮНҮК

Бейшебай УСУБАЛИЕВ

Филология илимдеринин доктору,
Кыргыз – Кувейт университетинин профессору

Тил философиясы жана теориясы тармагындагы олуттуу маселе – лердин бири болгон сөз жана түшүнүк, алардын өз ара карым – катышы дүйнө илимпоздорунун назарын көптөн бери эле өзүнө буруп келет. Ал эми кыргыз тил илиминде бул маселе атайын иликтөөгө алына элек, болгону окуу китептеринде гана учкай маалымат берилип жүрөт. Мына ушундай жагдай – шартка байланыштуу сөз менен түшүнүктүн өз ара карым – катышын толугураак териштирип, бул аркылуу сөздүн табият – маңызын теренирээк ачып берүүнү көздөп, биз сөз жүрүп жаткан маселеге атайы кайрылып отурабыз.

Адатта, сөз дегенде биздин эсибизге шыдыр эле анын сырткы турпаты түшөт да, көбүнчө тыбышты, же тыбыштардын тизмегин сөз деп түшүнөбүз. Демек, мындан айтууга, угууга, башкача айтканда, кабыл алууга мүмкүн болгон тыбыш, же тыбыштардын тизмеги сөз болот деген бүтүмгө келебиз. Бирок бул аныктама сөздүн табиятын толук ачып бере албайт, атүгүл калпыстыкка алып барышы да ыктымал. Себеби көрүнгөн эле тыбыш, же тыбыштардын туш келди тизмеги эле сөз боло бербейт. Мисалы: **бүркүт—түкүбр**. Мунун биричисин сөз катары эсептейбиз да, экинчисин эсептебейбиз. Эмне үчүн? Анткени биринчисин айтканда биз бир нерсени түшүнөбүз, б. а., ал кандайдыр бир мааниге ээ. Экинчисин айтканда эч нерсе түшүнбөйбүз: ал кандайдыр бир маанини билдире албайт, тыбыштардын туш келди, кургак жыйындысы гана болуп саналат. Демек, сөз – бул угум (тыбыштык курам) менен маанинин жуурулушу, биримдиги, муну схема түрүндө төмөнкүдөй берсе болот:

Көрүнүп тургандай, сөз эки элементтен (тыбыштык курам жана маани) турат. Бирок, терең карай келсек, бул жерде дагы бир нерсе жетишпей тургансыйт, ошондуктан мына момундай суроо өзүнөн өзү туулбай койбойт: тыбыштык курам маанини куруу, бизге жеткирүү үчүн пайда болуштур, башкача айтканда, ал маанини чагылдырат экен, а

маанинин өзү кайдан жана эмне үчүн пайда болот, ал эмнени чагылдырат? Бул суроо бизди дагы бир элементке – маанинин жаралышына негиз болуп, анын өзөгүн түзгөн нерсеге¹ — алып барып такайт: **тыбыштык курам** ⇒ **маани** ⇒ **нерсе**.

Демек, тыбыштык курам биздин аң–сезимибизде нерсенин өзүн эмес, анын элесин (ал жөнүндөгү түшүнүктү) гана пайда кылат, б. а., тыбыштык курам өзү белгилеген нерсе менен тикеден–тике эмес, а маани (түшүнүк) аркылуу байланышып турат. Ушундан улам сөз үч элементтин жуурулушунан турат деген бүтүмгө келебиз: сөздүн сырткы турпатын түзүп турган тыбыштардын белгилүү бир ирет–тизмеги (б+ү+r+k+ү+t) биринчи элемент болуп саналат, муну **фонетикалык сөз** деп атоо максатка ылайык, экинчи элемент — ушул сөз атап көрсөткөн кубулуш, нерсе ж.б., ал эми үчүнчү элемент — сөздөрдү айтканда (укканда) биздин аң–сезимибизде пайда болгон кандайдыр бир маани, элес. Бул үчөө өз ара тыгыз байланышкан, аларды бир–биринен бөлүп кароого мүмкүн эмес. Мындай байланыштын тил или–минде өз–өзүнчө аттары да бар: сөз бир нерсени **атайт**, сөз кандайдыр бир **мааниге** ээ, маани нерсенин белгилүү бир касиет–белгилерин (бул аркылуу ошол нерсенин бүтүндөй өзүн) **чагылдырат**. Мына ушул үч элемент жана алардын өз ара байланышынын баары биригип, жууру–лушуп келип сөздү түзөт. Ошондуктан сөздү төмөнкүдөй семантикалык үч бурчтук катары элестетсек болот.:

Келтирилген схеманы **бүркүт** сөзү аркылуу чечмелеп көрөлү: 1) бул сөз тыбыштардын белгилүү бир иретинен (б+ү+r+k+ү+t) турат, демек, ал — фонетикалык сөз; 2) ал чон алгыр куштун атын билдирет; 3) **бүркүт** сөзү аркылуу биздин аң–сезимибизде анын элеси, белгиси пайда болот, б.а., ал белгилүү бир мааниге ээ.

Дал ушул жерде мындай бир өтө маанилүү маселе жөнүндө атайы токтоло кетүү зарыл. Биринчиден, **бүркүт** сөзү аркылуу биздин аң–сези–

¹ Бул жерде **нерсе** дегенди кандайдыр бир реалдуу буюм, предмет (кагаз, китеп ж.б.) катары гана кароого болбойт. Биз аны кадыресе сөз эмес, илимий термин катары колдонуп жатабыз. Мындай учурда нерсе термини буюм, предметтер менен катар адамды, жан–жаныбарды, алардын касиет–сапаттарын, кубулуш, окуя, кыймыл–аракеттерди, булардын касиет–сапаттарын деле туюндура берет. М.: *тоо, таш, бүркүт, окуучу, жашыл, мээримдүү, чагылган, күрөшүү, ылдам ж. б.*

мибизде анын элеси, белгиси пайда болот дегенди бүркүттүн бүтүндөй белгилери көз алдыбыздан бирден чубап өтөт экен деп түшүнбөө керек. **Бүркүт** дегенде кыргыздар, негизинен, куштардын кыйыны, алгыры деп гана түшүнөт, мына ушул «куштардын кыйыны, алгыры» деген маани (түшүнүк) бүркүттүн **бүркүт** сөзүндө камтылган белгиси болуп саналат. Экинчиден, **бүркүт** дегенде биздин көз алдыбызга бүркүттүн элеси — образы тартылбайт, болгону «куштардын кыйыны, алгыры» деген маани гана аң—сезимибизде пайда болот, бул маани бүркүттүн «сүрөтү» болуп саналат. Үчүнчүдөн, **бүркүт** сөзүн укканыбызда бул эмне, бул куштун кандай белгилери бар эле, бул сөз (**бүркүт**) кандай маанини туюндурат деген суроону коюп, мунун тегерегинде ой жүгүртүп отурбайбыз, аны утарыбыз менен эле биздин аң—сезимибизде «куштардын кыйыны, алгыры» деген маани кошо жаралат, тагыраак айтканда, бул маани биздин аң—сезимибизде мурдатан эле «уктап» жаткан болот да, **бүркүт** сөзүн утарыбыз менен ал да кошо «ойгонот». Ал эми биз **бүркүт** сөзүнүн маанисин билбей турган болсок, анда бул эмне деген сөз, кандай маанини туюндурат деген суроону коюуга мажбур болобуз. Кыскасы, бүркүттүн белги—мааниси («куштардын алгыры, кыйыны») биздин аң—сезимибизде «уктап» жатпаган соң, ал бул сөз менен кошо «ойгонбойт», ошондуктан **бүркүт** сөзү мындай учурда тыбыштардын жөн гана тизмеги катары кабыл алынат.

Ошентип, сөздөр мазмундук жагы, ички түзүлүшү боюнча татаал, көп кырдуу кубулушка кирет. Айталы, фонетикалык сөз, биринчиден, маанинин белгиси¹, экинчиден, маани менен бирге келип, ошо өзү атаган нерсенин белгиси катары көрүнөт. Мисалы, **бүркүт** сөзү — бул өзү туюндурган «алгыр куш» деген маанини бизге жеткирет, башкача айтканда, бул маанини бизге жеткирүүчү белги болуп саналат, ушул эле маалда бул тыбыштык курам (б+ү+r+k+ү+t) маани менен жуурулушуп келип, нерсенин (бүркүттүн) белгиси да болуп саналат. Үчүнчүдөн, өйдөгү комплекс (семантикалык үч бурчтук) белгилүү бир конкреттүү контекстте бүркүттөн башка, жаны нерсенин белгиси катары да колдонулушу толук ыктымал. М.: **Мен бир бүркүт Тянь—Шанда шаңшыган.** (А.Т.). Мында **бүркүт** сөзү таптакыр жаңы нерсенин, касиет—сапаттын (*эр жүрөк, баатыр*) белгиси катары колдонулду. Айтор, сөздөрдөгү белгилик карым—катнаш көп кырдуу, көп тепкичтүү болуп эсептелет.

Сөз өйдөдөгүдөй үч элементтин жуурулушунан турса да, тил илиминде көбүнчө ал тыбыштык курам менен маанинин биримдигинен турган бирдик катары гана каралып жүрөт. Албетте, мындай учурда маани менен ал билдирген нерсе — экөө жуурулуштуруп, бир гана кубулуш (маани) катары гана эсептелет. Демек, маани дегенде биз аны (маани) менен бирге ал белгилеген нерсени да кошо түшүнүүгө тийиш—

¹ Белги дегенибиз — бир нерсенин ордуна колдонулган, сезим органдары аркылуу кабыл алууга мүмкүн болгон кандайдыр бир материалдык нерсе. Алалы, **бүркүт** сөзүн айтабыз, угабыз, жазганда көрөбүз, демек, аны сезим органдары аркылуу кабыл алууга болот. Экинчиден, бул сөз өзү белгилеген нерсенин өзү эмес, а анын элесин (ал жөнүндөгү түшүнүктү) бизге жеткирүүчү белги гана болуп саналат, демек, **бүркүт** сөзү — бул алгыр куштун ордуна колдонулуп, аны туюндурган тыбыштык курам (белги).

пиз. Буга байланыштуу сөздүн эки жагы бар деп жүрөбүз: 1) сырткы жагы жана 2) ички жагы. Сөздүн тыбыштык түзүлүшү—турпаты анын сырткы жагын, ал эми туюндурган мааниси ички жагын түзөт. Тилде кандай гана сөз болбосун, анын баары тең тыбыштык түзүлүшү—турпатка ээ, деги эле тыбыштык түзүлүшү болбогон сөздү элестетүү түшкө да кирбеген жорук. Эгерде сөздөрдүн сырткы турпаты, башкача айтканда, тыбыштык жагы болбосо, анын кабыл алынышы (айтылышы, угулушу) мүмкүн эмес. Ал эми ички жагы болбосо, башкача айтканда, эч бир мааниси билдире албаса, анда ал тыбыштардын кургак тизмеги, жыйындысы болуп калат да, биз эч нерсе түшүнө албайбыз. Дал ушул ички жагы—мааниси—аны кадыресе тыбыштан жана тыбыштардын туш келди жыйындысынан, тизмегинен өзгөчөлөнтүп турат. М.: **к** — тыбыш; **ккп** — тыбыштардын туш келди жыйындысы, тизмеги; **бүлөө** («бычак, устара ж. б. бүлөп курчутуу үчүн колдонулуучу жылма таш») — сөз.

Сөздүн сырткы турпаты (тыбыш, тамга) анын **формасы**, ал эми ички жагы **мазмуну** болуп саналат. Демек, сөз турмуштагы башка кубулуштар сыяктуу эле форма менен мазмундун биримдиги катары гана жашай алат жана түшүнүктүү болот. Сөз айтылар замат эле, биз анын угулушу менен бирге мазмунун да кабыл алабыз, түшүнөбүз, экөөнү бир—биринен ажыратып карай албайбыз. Деги эле форма менен мазмунду биз ой жүзүндө гана ажырата алабыз,

турмушта экөөнү бир биринен ажыратуу өтө кыйын, алар бир бүтүндүк катары гана жашайт. Айталы, биз **гүл** десек, биздин көз алдыбызда анын бутактары, тамыры, тикендери, чөйчөгү, кооз желбирөөчтөрү — ушулардын баары бирге тартылат. Буларды анын формасы деп коюу, бирок ушул эле маалда буларсыз гүлдүн өзү да жок, демек, алар бир эле учурда форма да, мазмун да болуп саналат. Эми **гүл** сөзүн аламы, биз муну айтабыз, угабыз, көрөбүз, б. а., ал тыбыштардын тизмегинен (г+ү+л) турат, бирок угарыбыз (айтарыбыз, окурубуз) менен бирге эле биздин аң—сезимибизде анын элес—мааниси («кооз желбирөөчтөрү бар өсүмдүк») да пайда болот, б. а., айтылыш менен элес — экөө бир эле учурда пайда болот, бул экөөнү бир—биринен ажырата албайбыз.

Ошентип, сөз дегенде анын айтылыш—угулушун (тыбыштык турпатын), же, тескерисинче, билдирген маанисин эмес, а экөөнүн жуурулушун келип, бир бүтүндүктү түзүшүн түшүнүү зарыл. Эгер мындай болсо, анда түшүнүк деген эмне, ал жогорудагы семантикалык үч бурчтуктун кайсы бурчунан орун алышы керек жана берки эки бурч менен кандай карым—катышта болот? Бул суроого жооп берүү үчүн адегенде түшүнүктүн табият—маңызына, жаралуу механизми менен өзгөрүп—өнүгүү мыйзам ченемине атайы токтолуу зарыл.

Түшүнүк — кандайдыр бир нерсеге, касиет—сапатка ж. б. мүнөздүү болгон эң негизги жана жалпы белгилерди бөлүп көрсөтүүчү ой. Эгерде ар бир нерсе көптөгөн белгилерге ээ экендигин эске алсак, анда мына ушул көп белгинин ичинен ошол нерсенин маңыз—табиятын ачып берүүчү, аны башка нерселерден айырмалап туруучу негизги, жалпы белгилерди бөлүп көрсөткөн ой түшүнүк болуп саналат. Мисалга **студентти** алып көрөлү.

Студент — бул адам;
 орто мектепти бүткөн адам;
 жогорку окуу жайында окуйт;
 окууну аяктагандан кийин жогорку билимге ээ болот;
 кайсы бир адистикти алып чыгат;
 күндүзгү бөлүмдө окуса, стипендия алышы ыктымал;
 өтө жакшы окуса, жогорулатылган стипендияга ээ болот ж. б.

Албетте, студентке таандык мындай белгилерди санай берсек, аягына чыга албайбыз. Бул — бир. Экинчиден, ар бир студенттин керт башына таандык өзгөчөлүктөрдү (мүнөзү, улуту, жаш курагы, жынысы, курсу ж.б.) да эстен чыгарууга болбойт. Айтор, мунун баарын көңүлгө түйө турган болсок, студент деген түшүнүктү аныктоого мүмкүнчүлүк жоктой туюлуп кетет. Бирок буга карабастан студент деген түшүнүк (деги эле ар бир нерсе жөнүндөгү түшүнүк) кадимкидей эле жашап жатат, студент дегенде биз кандайдыр бир нерсени түшүнөбүз, б. а., нерселер кандай гана көп белгилерге ээ болбосун, алардагы жалпы, негизги белгилерди бөлүп көрсөтүп, түшүнүк (сөз) аркылуу туюндурууга адамдын кудурет — күчү жетет. Бул процесс **абстракциялоо** жана **жалпылоо** ык — амалы аркылуу жүзөгө ашат.

Абстракциялоо (лат. abstractio — бөлүү, ажыратуу) нерселердин конкреттүү белгилеринен ой жүзүндө алыстоо, аларды көз жаздымда калтыруу, ал эми **жалпылоо** нерселерге таандык жалпы жана негизги белгилерди бөлүп алуу, бөлүп көрсөтүү болуп саналат. Бул эки ыкманы бир — биринен ажыратып кароого болбойт, атүгүл көбүнчө экөө жуурулуштурулуп бир ыкма катары эле эсептелип жүрөт. Ошентип, биз бул ык — амалдар аркылуу нерселерге таандык болгон негизги, зарыл, жалпы белгилерди бөлүп алабыз да, негизги эмес, сырткы, кайталанбаган белгилерин ыргытып (чыгарып) салабыз. Бул жагынан алганда, жогорку окуу жайда окугандыгы, келечекте жогорку билимге жана кайсы бир адистикке ээ болору студент аттуунун баарына мүнөздүү жалпы, негизги белгилерди түзсө, ар бир студенттин керт башына таандык касиет — сапаттар, белгилер (улуту, мүнөзү, стипендияга жеткендиги, же жетпегендиги, кайсы бөлүмдө окугандыгы ж.б.) негизги эмес, экинчи катардагы белгилер болуп саналат. Демек, студенттеги негизги белгилерди бөлүп алып, аны башка нерселерден, мунун ичинде өзүнө типтеш нерселерден (мисалы, окуучудан) айырмалай билүүгө, т. а., студентти таанып — билүүгө жетишкен сон, биздин аң — сезимибизде анын туруктуу, жалпы элеси (түшүнүк) пайда болот: **студент** — бул жогорку окуу жайында окуган, келечекте жогорку билимге жана кайсы бир адистикке ээ болуучу адам.

Жалпылоонун өнүгүшү — бул ойлоонун, адамдын таанып — билүү дараметинин өнүгүшү дегендик болот. Ал эми жалпылоо, жогоруда көргөндөй, нерселерди бир — биринен айырмалап турган жекече белгилерди ыргытып салуу аркылуу алардагы жалпы белгилерди бөлүп көрсөтүү, табуу болуп саналат. Мисалы, биз **кайын** дегенде ар бир кайынга таандык жекече белгилерди (түзбү, ийриби, жалбырагы жышшы, сейрекпи ж. б.) ыргытып салуу менен, жалпы эле кайын

аттууга таандык эң негизги белгини да бөлүп көрсөткөн болобуз. Ал эми **дарак** десек, жалпы эле кайыңга гана эмес, муну менен катар тал, терек ж.б. тиешелүү жеке белгилерди да чыгарып салып, булардын баарына бирдей орток, таандык жалпы, негизги белгилерди ачып берүүгө жетишебиз да, аларды жалпылап, **дарак** деген түшүнүк (сөз) менен туюндурабыз. Демек, нерселерди бир – биринен бөлүп, өзгөчөлөнтүп турган белгилерден ажыратуу дараметибиз арткан сайын, түшүнүктөрдү жалпылоо жөндөмүбүз (түшүнүктөрдүн жалпылагыч денгээли) да ошончолук жогорулайт. Мында, биринчиден, мурункуга (кайыңга) салыштырмалуу кеңири объект – аймакты камтууга жетишебиз. Мисалы, **кайың** дегенде кайың аттууну гана камтысак, **дарак** дегенде кайың менен катар тал, терек ж.б. түшүнүктөрдү да камтыган болобуз, т.а., камтуу объект – аймагыбыз кеңейди. Экинчи – ден, жекече, индивидуалдуу белгилерди чыгарып, ыргытып салуу аркылуу биз чакан, тар түшүнүктөрдө мурда ачылбай келген жалпы белгилерди табууга жетишебиз. Алсак, даракка караганда «кайың», «тал», «терек» ж.б. тар, чакан түшүнүк болуп саналат, булардын ар бирине таандык болгон жекече, индивидуалдуу белгилерден арылттык эле, алардын (кайың, тал, терек) баарына бирдей мүнөздүү болгон, жекече турганда ачылбай калган жалпы белгилерин таптык. Мына ушул жалпы белгилерин (жыгач өсүмдүгү экендигин) ачып берүү алардын баарын «дарак» түшүнүгү менен туюндурууга негиз болду.

Өйдөдө айтылгандардын баары түшүнүктүн дайыма кыймылда болуп, өнүгүп – өзгөрүп турарын айгинелейт. Түшүнүктүн өзгөрүшү — бул ал туюндурган нерселердеги, кубулуштардагы ж.б. жаңы белгилердин, касиет – сапаттардын ачылышы, табылышы дегендик. Айталы, **кайың, тал, терек** ж.б. нерселердин баарына бирдей таандык, орток болгон белгинин ачылышы менен алардын ар бирин туюндурган түшүнүк да такталып – толукталып отурат. Муну илимий таанып – билүүдөн (илимден) да даана байкайбыз. Бир эле мисал: байыркы кылымдан тартып атом (*гр. atomos* — бөлүнбөс: химиялык элементтин өзүнө тиешелүү касиеттерине ээ эң кичине бөлүкчөсү) XX кылымдын башына чейин нерсенин түбөлүктүү өзгөрбөс жана бөлүнбөс бөлүкчөсү катары каралып келген эле. Бирок XX кылымдын 10 – жылдары физиктер андагы жаңы касиетти табышты, т.а., атом ядродон жана электрондордон түзүлө тургандыгы далилденди. Ошентип, атомдун түбөлүк өзгөрбөстүгү, бөлүнбөстүгү жөнүндөгү ушуга чейин жашап келген пикир четке кагылып, атом тууралуу түшүнүктүн мазмуну өзгөрдү. Натыйжада, атом азыркы учурда түбөлүк **бөлүнбөс, өзгөрбөс** бөлүкчө эмес, а химиялык элементтин **эң майда** бөлүкчөсү катары гана каралат. Кыскасы, жаратылыш сыяктуу эле таанып – билүүнүн да баш – аягы жок, ошондуктан ал (таанып – билүү) “ойлоонун объектиге карата түбөлүккө учу – кыйры жок жакындай бериши дегендик болот” (В. И. Ленин). Ал эми таанып билүүнүн алга жылышы — бул, жогоруда көргөндөй, нерсе, кубулуш ж.б. жөнүндөгү түшүнүктүн такталышы, толукталышы жана жаңыланышы болуп эсептелет.

Сөз менен түшүнүктүн байланышы дегенде, баарыдан мурда, маани менен түшүнүктүн ортосундагы байланыш тууралуу кеп болушу шарт, андыктан адегенде маанинин өзү эмне экендигин чечип алуу жөн.

Лексикологияда сөз мааниси катары “сөздүн угулушу, башкача айт – канда, тыбыштык жагы менен чыңдыктагы белгилүү көрүнүштүн ортосундагы тарыхый байланыш, катыш” (9, 108–б) каралып жүрөт. Демек, жогоруда белгилегенибиздей, сөздү айтканыбызда биздин аң – сезимибизде кандайдыр бир элес, т.а., ошол сөз туюндурган нерсенин элеси (бул кандай элес экендиги жөнүндө өйдө жакта айтканбыз) пайда болот, мына ушул элес сөздүн мааниси болуп саналат. Ал эми бул болсо сөздүн мааниси да түшүнүк сыяктуу эле адам баласы өзүнүн турмушунда, практикасында таанып – билген нерселердин белгилерин чагылдырарына, бул белгилер азыр биздин көзүбүзгө көрүнүп, сезилип – туюлуп, колубузга урунуп турган конкреттүү бир нерсеге (мисалы, азыр өзүбүз карап турган терезенин айнегине) гана эмес, а ага типтеш, окшош нерселердин (айнек аттуулардын) баарына таандык экендигине күбө болуп турат. Бул жагынан алганда, «сөз – көзгө көрүнүп, сезилип – туюлуп, колго урунуп турган конкреттүү нерсенин гана эмес, ошол жөнүндөгү түшүнүктүн да аты» (1, 110–б.). Ошентип, сөздүн мааниси да жалпылайт, т.а., атоонун, ат берүүнүн өзү – жалпылоо. Айталы, бөдөнөнү **бөдөнө (беде+кушу)** деп атоонун өзүндө эле жалпылоо жатат, анткени ал адегенде эле конкреттүү бир бөдөнөнүн гана эмес, а жалпы эле бөдөнө аттуулардын баарынын бир белгисин (бедеде көп болорун) бөлүп көрсөтүү менен, алардын жалпы наамы (аты) катары колдонула баштаган. Демек, сөз маанисинин пайда болушу деле түшүнүк сыяктуу эле салыштыруу, классификация, жалпылоо өңдүү ойлоо процесстери менен тыгыз байланыштуу. Демек, түшүнүк семантикалык үч бурчтуктун маани жайгашкан бурчунан орун алууга жана маани сыяктуу эле ал да калган эки бурч менен өз ара карым – катышта болууга акылуу. Анда түшүнүк менен маанинин ортосунда эч кандай айырмачылык жокпу?

Биздин оюбузча, экөөнүн жаралышында эч кандай деле айырма – чылык жок. Мисалы, биз бир нерсеге ат берүүдөн мурда ошол нерсеге таандык жана аны башка нерселерден айырмалап турган белгилерди таанып – билишибиз абзел, мына ушул таанып – билүү процесси түшүнүктүн жаралышы болот, дал ушул эле маалда түшүнүккө негиз болгон белгилер маанинин да өзөгүн түзөт. Айталы, бөдөнөнүн бедеде көп болору жөнүндөгү белгиси адегенде ал жөнүндөгү түшүнүктүн да, маанинин да жаралышына негиз болгон, демек, сөз бир эле маалда түшүнүктүн да, маанинин да аты катары жаралат. Бирок өнүгүүнүн кийинки баскычында түшүнүк менен маани камтыган (чагылдырган) белгилер өзгөрүүгө учураганбы, эгер учураса, мындай өзгөрүү түшүнүк менен мааниде бирдей деңгээлде болгонбу? Түшүнүк менен маани адеп жаралганда, алар камтыган белгилер ошол нерселердин эң негизги белгисин көрсөтө алганбы, бул боюнча түшүнүк менен маани өз ара айырмаланышабы? Нерсе жөнүндөгү түшүнүктүн олуттуу өзгөрүүгө учурашы маанинин да, атоонун (тыбыштык курамдын) да олуттуу өзгөрүшүнө алып келеби? Тилдеги сөздөрдүн баары эле түшүнүктү билдиреби, тескерисинче, түшүнүктүн баарынын эле аттары барбы? Бул — бир. Экинчиден, сөздүн мааниси бир гана тигил же бул түшүнүккө дал келиши менен эмес, а тилдеги башка сөздөргө карата карым – катышына, т. а, лексикалык системада алган ордуна карай да аныкталат (3, 112–б) эмеспи. Демек, маани тилге, а түшүнүк логикага

таандык кубулуш болгон соң, сөз тилдин мыйзамына ылайык өзүнчө өзгөрүүлөргө учурашы мүмкүнбү? Биздин оюбузча, түшүнүк менен маанинин (сөздүн) ортосундагы негизги айырмачылык мына ушул суроолорго тыгыз байланыштуу, андыктан биз төмөндө ушул өңүттө кеп кылабыз.

1. Түшүнүк мааниге караганда нерсени, касиет–сапатты толук, терең жана так чагылдырат, андыктан сөздүн маанисин билүү – бул ал туюндурган түшүнүктү (нерсени) да толук өздөштүрүү дегендик эмес. Мисалы: **адам** – ойлоого, сүйлөөгө жөндөмдүү жан. **Адам** сөзү ушундай маанини билдирет, бул маани элдин баарына бирдей таралган, б. а., жалпы элдик мүнөзгө ээ жана пикир алышуу үчүн бизге ушул маанисин эле билүү жетиштүү болуп саналат. Мында адамды башка жандыктардан (жылкыдан, уйдан ж. б.) айырмалап турган жалпы жана негизги белгилер камтылган, б. а., бул маани да — жалпылоонун жемиши. Буга байланыштуу белгилей кетчү бир жагдай: бул жалпылоого адамдын көзгө такай жана шыдыр эле уруна турган белгилери негиз болгон. Анда **адам** сөзүнүн бул маанисин түшүнүк катары кароого болобу? Албетте, кароого болот, бирок карапайым түшүнүк катары каралууга тийиш, демек, мындай кырдаалда маани менен түшүнүк бир–бирине дал келип калат, экөөнү бир–биринен айырмалоого болбойт.

Сөздүн мааниси нерселердеги жалпы белгилерди атап көрсөткөн – дүгү менен, ошол нерсени толук камтый албайт, болгону анын кичинекей үлүшүн гана камтып турат. Тактап айтканда, сөз маанисинде нерсени башкалардан айырмалап билүү жана атын чаташтырбай туура колдонуу үчүн зарыл болгон белгилер гана чагылдырылган. Буга ынануу үчүн “КСЭден” адамга берилген аныктаманын (түшүнүктүн) айрым жерлерин гана окуп көрөлү:

«**Адам** — жердеги тирүү организмдердин өөрчүп–өнүгүшүндө жогорку баскычка көтөрүлгөн коомдук жаныбар. Адамдын башка жаныбарлардан айырмасы: ал эмгек куралын жасап, аны менен айлана–чөйрөгө таасир этип, өзгөртүүгө жарамдуу; мээсинин түзүлүшү татаал, аң–сезими бар, сүйлөөгө тили жөндөмдүү. Адам генетикалык жактан жаныбарлар менен тектеш, ал аң–сезимдүү коомдук жаныбар болгуча узакка созулган биологиялык даярдоо тарыхын басып өткөн.

...Анатомия — морфологиялык бөтөнчөлүктөрү жагынан Адам сүт эмүүчүлөрдүн приматтар (маймыл, чала маймыл, адам) отрядындагы, асыресе “гаминид” (*лат. homo* — адам) тукумуна кирет.

...Адамдын денеси башка жаныбарлардыкындай эле клеткалардан турат» (66–б.).

Көрүнүп тургандай, мында адамга мүнөздүү болгон жабы белгилер камтылып, адам түшүнүгү мазмуну жагынан бир кыйла байыды. Буга байланыштуу белгилей кетчү эки жагдай: 1) мындай түшүнүк карапайым түшүнүктүн чегинен чыгат да, андан ары өрдөп, нерсенин жаңы белгилерин, анын башка нерселер менен болгон байланышын да кам–тыйт; 2) ал карапайым түшүнүк сыяктуу жөнөкөй, стихиялуу байкоо–лордун натыйжасында эмес, атайын илимий изилдөөлөрдүн аркасында

пайда болот. Түшүнүктүн бул түрүн, т. а., денгээлин **мазмундук (илимий)** түшүнүк деп атоо жөн. Ал эми анын сөз маанисине карата карым – катышына келе турган болсок, айрым жалпылыктарын эске албаганда, аны менен маани экөө бир – бирине толук дал келбей калат: мазмундук түшүнүк маанинин чегинен чыгып, андан ары тереңдеп кеткен болот, ошондуктан аны маанинин акыркы чеги, чокусу катары кароо абзел.

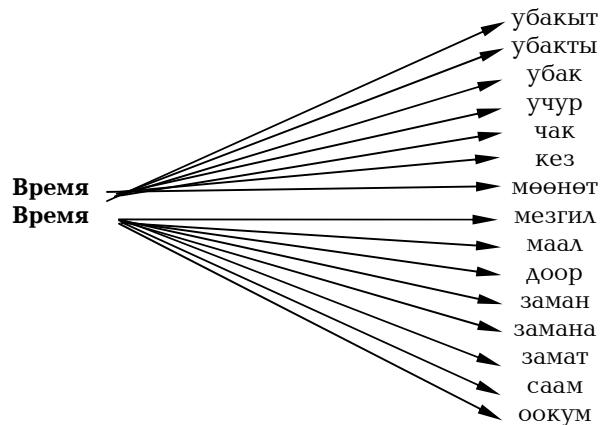
Ошентип, түшүнүктүн эки түрү (**карапайым** жана **мазмундук**) бар, экөө бир – биринен мазмуну боюнча айырмаланат. Буга байланыштуу карапайым түшүнүк жалпы элдик мүнөзгө ээ, б. а., ал элдин баарына бирдей таралган, анын мазмунун элдин баары билет жана билүүгө тийиш. Мазмундук түшүнүк жекече, индивидуалдык мүнөзгө ээ: адам – дын тажрыйбасына, билим денгээлине, кесибине ж. б. шарттарга байланыштуу ал ар кимде ар кандай болот. Биздин аң – сезимибизде түшүнүктүн эки түрү тең «уктап» жаткан болот, бирок пикир алышуу учурунда көбүнчө карапайым түшүнүктү гана колдонобуз, ал эми мазмундук түшүнүккө айрым зарыл учурда гана кайрылабыз. Бул — бир. Экинчиден, кээ бир адамдар мазмундук түшүнүктөрдүн айрымдарын гана өздөштүрүшү, т. а., алардын айрымдарына ээ болбой калышы да толук ыктымал. Мисалы, кыргыздардын баары эле **суу** сөзүнүн маанисин билет, б. а., ал тууралуу карапайым түшүнүккө ээ, бирок анын химиялык составын, башка заттарга карата карым – катышын ж. б. касиет – сапаттарын элдин баары эле биле бербейт (билиштин алар үчүн зарылчылыгы да жок), демек, алар суунун мазмундук түшүнүгүнө ээ эмес.

Түшүнүктүн эки түрүнүн сөз маанисине карата карым – катышы да эки башка: 1) карапайым түшүнүк маанинин өзүн билдирет, ал мааниге дал келет, экөө бир – биринен айырмаланбайт. Жогоруда белгилегенибиздей, сөздү айтканыбызда (укканыбызда) бул эмне эле, кандай маанини туюндурчу эле деп талдап отурбайбыз, анткени сөз белгилеген нерсенин элеси (бул – маани) биздин аң – сезимибизде мурдатан эле орноп калган болот, өзү билдирген нерсенин белгилеринин жыйындысынан турган бул элес (маани) биз сөздү угарыбыз менен эле ошол жуурулушкан, жыйынды түрүндө аң – сезимибизге жете түшөт. Ошондуктан ата деген эмне, ал кандай маанини билдирет деген суроого көбүнчө **ата** деген **ата** да деп бир сөз менен гана жооп кайтарабыз. Демек, карапайым түшүнүктү бир сөз аркылуу эле берүүгө болот. 2) Мазмундук түшүнүк мааниге караганда нерсени толук, так чагылдырат, б. а., ал өзүнүн денгээли боюнча мааниге дал келбейт. Ошондуктан мазмундук түшүнүктү бир сөз аркылуу берүү кыйын, аны берүү, чечмелөө үчүн бир канча сөз, сүйлөмдөр, б. а., өзүнчө бир текст зарыл. Буга байланыштуу эгер сөз карапайым түшүнүктүн мазмунун туюндурса, билдирсе, илимий түшү – нүктүн мазмунун туюндурат албайт, болгону аны атап гана көрсөтөт.

Сөз мааниси менен мазмундук түшүнүктүн ортосунда олуттуу ажырым болуп калышы да толук ыктымал. Айталы, **түз** сөзү геометрияда «эки чекиттин ортосундагы кыска аралык» деген мазмун – дук (илимий) түшүнүктү билдирсе, күндөлүк турмушубузда «онго да эмес, солго да эмес, өйдө да эмес, ылдый да эмес, түз кеткен из, сызык» деген мааниде колдонулат. Бирок маани менен түшүнүк бири –

биринен таптакыр эле кол үзүп кетпейт, экөө бири экинчисинен канчалык айырмаланбасын, дайыма өз ара карым–катнашта болот: биринчиден, мазмундук түшүнүк аркылуу сөздөрдүн мааниси кеңейип—толукталып турса, экинчиден, сөз маанисинин негизинде пайда болуп калыптанган түшүнүктөр да көп. Алсак, **чокой, камчы, орок, өтүк, өрмөк** өңдүү көптөгөн сөздөр мазмундук кандай түшүнүккө ээ экендигин аныктоо өтө кыйын, башкача айтканда, булар сөз маанилери аркылуу калыптанып, жетилип келаткан түшүнүктү туюндурат. Бул жерде мындай бир суроо туулат: түшүнүк менен маани экөө чогуу үч бурчтуктун бир бурчунда жайгашары белгилүү, бирок, аралык жагынан алганда, бул экөөнүн кайсынысы нерсеге жакын жайгашып, жакын турат? Арийне, түшүнүк жакын турууга тийиш, анткени ал нерсенин белгилерин, болгондо да көбүнчө негизги белгилерин мааниге караганда толук камтып, кеңири чагылдырат эмеспи. Бирок, ошентсе да, мындай бир парадокс: элге түшүнүккө караганда маани түшүнүктүү болот жана жакын турат.

2. Түшүнүк ар бир элдин ойлоо денгээлине көз каранды болсо да, жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ, ал эми сөз улуттук кубулушка кирет. Демек, сөз кайсы бир улуттук тилдин системасынын чегинде жашайт да, буга байланыштуу айрым өзгөчөлүктөргө ээ болот. Алсак, **күн** сөзү кыргыз тилинде «аба ырайы» («погода») маанисинде (**күн ачык** — *погода ясная*, **күн жаап жатат** — *идёт дождь*) да колдонулса, орус тилинде мындай мааниде колдонулбайт. Ушул сыяктуу эле орус тилиндеги «время» деген бир эле түшүнүк кыргыз тилинде 15ке жакын сөз (тыбыштык курам) аркылуу берилет, башкача айтканда, кыргыз тилинде бир нече сөз аркылуу туюндурулган түшүнүктөр орус тилинде бир эле сөз аркылуу берилет:

Көрүнүп тургандай, бирдей эле түшүнүктү билдирген сөздөр лек—сикалык мааниси жагынан ар бир тилде ар кандай болору толук ыктымал. Бул болсо сөздүн улуттук кубулушка жатарын, ал ошол

тилдин лексикалык системасында гана жашап, буга ылайык айрым өзгөчөлүктөргө ээ болорун айкындап турат.

3. Бир эле түшүнүк ар кайсы тилде ар башка сөз (тыбыштык курам) менен берилет. Айталы, кыргыздарда деле, орустарда деле адам менен жаныбарлардын дене мүчөлөрүн билдирген көз, мурун, баш түшүнүктөрү кыргыз тилинде **көз, мурун, баш**, ал эми орус тилинде **глаза, нос, голова** деген тыбыштык курамдар аркылуу берилет.

4. Бир эле сөз аркылуу бир нече түшүнүктү туюндурууга болот, бул болсо тилде көп маанилүүлүктүн, омонимдердин пайда болушуна алып келет. Алсак, кыргыз тилиндеги **курч** деген бир эле сөз бүгүнкү күндө төмөнкүдөй жети түшүнүктү билдирет:

Тескерисинче, бир эле түшүнүктү бир нече сөз менен берүүгө да болот: *тилчи, лингвист; окумуштуу, илимпоз; акча, сом ж. б.*

5. Бир эле түшүнүк сөз айкаштары аркылуу да берилет: *жөнөкөй сүйлөм, татаал сүйлөм, сын реализми, ат кулак, темир жол, ак алтын, кара чыйырчык ж. б.*

6. Түшүнүктүн мазмуну өзгөрүп, аны туюндурган сөз өзгөрбөй кала берет. Мисалы, атом түшүнүгү мазмуну жагынан кандай өзгөрүүгө учурагандыгын өйдө жакта айтканбыз, бирок мазмуну жактан өзгөрүүгө учураса да, аты (сөз) эч кандай өзгөрүүгө учураган жок. Ушул сыяктуу эле *будильник* сөзү орус тилинде мурда өзүнүн монах туугандарын эрте менен ойготкон монахты атаган, азыр болсо коьгуроолуу саатты туюн — дурат. Тескерисинче, түшүнүктүн аты өзгөрүп, анын мазмуну өзгөрбөй кала бериши да толук ыктымал, тилибиздеги нагыз лексикалык арха — измдер буга айкын күбө: **төькөрүш** — революция, **от араба** — поезд, **кыр көрсөтүү** — демонстрация, **сынып** — класс, **имла** — орфография, **бозгун** — эмиграция, **ажайыпкана** — музей ж. б.

7. Тилдеги көптөгөн сөздөр түшүнүк менен катар өздөрү белгилеген нерселерге карата биздин ички сезимбизди, мамилебизди да, башкача айтканда, эмоция менен баалоону да туюндурат. Бул жерде кеп өзүнүн турушу менен эмоцияны билдирген сырдык сөздөр жөнүндө гана эмес, тикеден — тике түшүнүктү туюндура ала турган толук маанилүү сөздөр

жөнүндө жүрүп жаткандыгын атайы эскерте кетели. Мындай кырдаалда сөз өзүнүн маанисине түшүнүк менен катар эмоцияны жана бааны да камтыган болот. Салыштыралы: сүйлөгү — *былжырады, келжиреди, жүгөө — өлжүрөк, жакшы — сонун, чөп — зор, зыккойгон, ата — атаке, апа — атаке* ж. б. Кыскасы, сөздөр өздөрүнүн эмоциялык, стилистикалык маанилери, ыраа-түсү аркылуу эстетикалык кудурет-күчкө да ээ. Ал эми түшүнүк мындай сапатка ээ боло албайт, ал чындыктын объективдүү чагылдырылышы гана болуп саналат.

8. Сөздөрдүн баары эле түшүнүктү туюндура албайт, мындай сөздөргө төмөнкүлөр кирет:

а) *Сырдык сөздөр* — ар кандай сезимди (коркуу, кубануу, кайгыруу, өкүнүү, сүйүнүү ж. б.) тикеден-тике билдиргени менен аны атап көрсөтпөйт, башкача айтканда, түшүнүктү билдире албайт. Чочуу, кайпастроо, кубануудан ж. б. жаралган ар кандай дооштор, үндөр (Ой! Ай! Эй! ж. б.) адам менен катар башка жаныбарларга деле мүнөздүү экендигин, ошондуктан алар экинчи сигналдык системанын көрүнүшү катары тилге таандык эместигин өз мезгилинде атактуу илимпоз Павлов да белгилеп кеткен эле. Чындыгында эле, биз коркуп кетсек, *ай!* — деп кыйкырып жиберерибиз бышык, бирок мындан кыргыз тилинде коркуу түшүнүгү *ай!* деген сөз менен аталат деген бүтүмгө келүүгө болбойт, мындай түшүнүк *коркунуч* сөзү аркылуу туюндурулат. Тактап айтканда, *коркунуч* сөзү «кооптуулугу бар, корко тургандай шарт, корккондук» деген мазмунга (түшүнүккө) ээ, ал эми *ай!* сөзү мындай мазмунга ээ эмес, ал — болгону чочуганда, корккондо, ыраазы болгондо ж. б. учурда айтылчу, жогорудагыдай сезимдерди тикеден-тике билдирүүчү сөз. Эгерде биз бирөөгө өзүбүздүн сезимибизди билдиргенибиз жана аны түшүнүк менен байланыштыргыбыз келсе, анда түшүнүктү туюндура алган зат атооч, сын атооч, этиш ж. б. колдонобуз: *өлтүрдү! Кандай сонун!* ж. б.

б) *Ат атоочтор* да (*мен, сен, ал, тиги, ушул* ж. б.) түшүнүктү билдире албайт, бирок сырдык сөздөрдөн өзгөчөлөнүп турат. Сырдык сөздөр ар кандай сезимдин, эрктин тикеден-тике белгиси, сигналы болсо, ат атоочтор нерсени тикеден-тике атай алышпаса да, шилтеп көрсөтүү аркылуу аларды бөлүп көрсөтөт, башкача айтканда, аттын аты болуп саналат.

Алсак, *мен* сүйлөөчүнү, *сен* угуучуну, *ал* аьгемеге катышпаган тарапты гана көрсөтүү менен чектелет, ошондуктан *мен, сен, ал* деген кимдер экендигин, башкача айтканда, алар конкреттүү түрдө эмнени туюндуруп жаткандыгын биле албайбыз. *Стугент келди — Ал келди* деген сүйлөмдөрдүн биринчисинде кимдин келгендиги бизге айкын болуп турат, анткени студент кандай түшүнүктү туюндурары («жогорку окуу жайында окуган жигит же кыз») кыргыз тилинде сүйлөгөндөрдүн баарына бирдей белгилүү. Ал эми экинчи мисалдагы *ал* деген ким экендигин биле албайбыз: кырдаалга жараша ар кимдин өз алы болушу ыктымал, айталы, *ал* сөз адамды же айбанды, кызды же эркекти, студентти же илимпозду, айтор, сөз жүрүп жаткан кырдаалга ылайык ар кайсы нерсени туюндура берет. Демек, ат атоочтор — кырдаалдык сөз, анын мааниси кеп жүрүп жаткан кырдаалга көз каранды болот, кырдаалды билүү аркылуу гана

анын эмнени туюндурганын аныктай алабыз. М.: «Акишайыр Сараланын сөзүн бөлүп: — **Мен** алда качан эле кечкем. Кече **сени** колхозго кайра алды гегенди угуп кубандым. **Менин** тилегим **сенин** жакшы болушуьда. Бирок, **сени** менен эрдүү—катын болуп эми тура албайм. Анткени **мен сенден** муздап калдым. Албетте, **сага** катуу тиет. Арга жок. **Ага мен** айыптуу эмесмин. Бир кезде **сен** тешири жолго бара жатканыьда **мен** нечен жолу эскерттим. Жалынып да айттым, ачууланып да айттым, башкарма да айтты, жок, **сен** кулак салган жоксуь. Ансайын ээлигип кеттиь. **Ал** жаман мүнөзүь **ушул** абалга алып келди. Эми экөөбүздүн ортобуздагы мамиле кандай экенин бардык эл билишет. Бир тургандан көрө эми бөлөк турганыбыз жакшы. Кечке чейин сүйлөсөь да, айтарым **ушул**. Балким, мени таш боор дээрсиь, андай ойлосоь **өзүь** бил... — *деди да, Акишайыр жүрүп кетти*» (Н. Байтемиров).

Келтирилген мисалдагы ат атоочтордун маанисин, башкача айтканда, кандай түшүнүктү билдиргендигин биз анча кыйналбай эле баамдай алабыз. Анткени мында ким сүйлөп жатканы, кимге сүйлөп жатканы, эмне жөнүндө сүйлөп жатканы, качан, кайсы жерде сүйлөп жатканы кеп кырдаалы, контекст аркылуу дайын болуп турат. Айта кетчү дагы бир жагдай: эгер ат атоочтор түшүнүк менен байланыштырылган болсо, анда ат атооч болуудан калып, ал түшүнүктү белгилеген сөздүн карамагына өтүп кетет. Айталы,

*«Мен адамзат бүткөмүн:
Жалаң жоктон,
Көрдөй түндүн ичинен,
Топурак,
Суудан,
Желден жорткон,
Жердин,
Көктүн күчүнөн»* (С. Э.), —

деген ыр саптарындагы *мен* ат атоочу «адамзат» түшүнүгү менен байланышта колдонулду эле, ага биротоло жутулуп, анын карамагына өтүп кетти, башкача айтканда, аны бул контекстте ат атооч эмес, зат атооч катары кароо жөн.

в) Энчилүү аттар да түшүнүктү билдире албайт: *Жоодар, Ибраим, Бактыгүл, Бегайым, Эмилбек, Бегимай, Күлчоро ж. б.* Мисалы,

*«Кастарласын теңирим да Аселди
Карагым да жүрсүн анын камын жел»* (С. Ж.), —

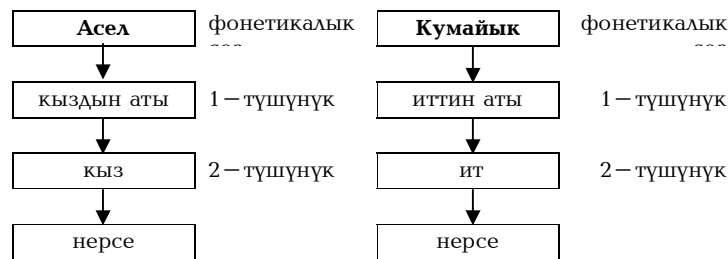
деген сүйлөмдөрдү окуганыбызда, биз болгону Асел адамдын (кыздын) атын туюндурга тургандыгын гана билген болобуз, мындан башка ал тууралуу эчтеке биле албайбыз. Ошондуктан Асел деген ким деген суроо өзүнөн—өзү туулат: ал жашпы же карыбы, шайырбы же түнтпү, мугалимби же окуучубу ж. б. Албетте, мындай суроолорго Асел сөзү (аты) жооп бере албайт, анткени ал Аселге таандык касиет—сапаттарды, белгилерди ачып көрсөтпөйт, башкача айтканда, түшүнүккө ээ эмес. Бул — бир. Экинчиден, кыргыздарда Асел аттуу кыздар көп, бирок мында деле алардын баарына бирдей жалпы белгини, касиет—сапатты Асел деген ат ачып берүүгө кудуретсиз. Ушундан улам «Мен анын аты Яков гана экенин билсем, ал адам жөнүндө мен түк эчтеке

билбеген болом» (К. Маркс), — деген пикирге кошулбай коюуга болбойт. Эгерде ушул эле маалда:

*«Кастарласын теңирим да адамды
Карагым да жүрсүн анын камын жел», —*

деп өзгөртө турган болсок, анда мындагы **адам** сөзү өйдөдөгүдөй суроону пайда кылбайт. Анткени адам сөзү адам аттуунун баарына бирдей мүнөздүү жалпы белгилерди («ойлонууга жана сүйлөөгө жөндөмдүү жан, киши») туюндуруп, аны башка нерселерден бөлүп, айырмалап турат, башкача айтканда, бул сөз белгилүү бир түшүнүктү билдире алат.

Буга байланыштуу дагы бир мисал: эгерде биз мурда — кийин угуу — билбеген болсок, анда Асан үсөндөн, Жамал Таалайкүлдөн эмнеси менен айырмаланарын билбейбиз. Бирок ушул эле маалда окуучу, мугалим, шоопур, сантехник ж. б. бири — биринен кандайча айырмаланарын билебиз. Албетте, бул деле энчилүү аттардын (Асан, үсөн ж. б.) түшүнүктү билдире албагандыгы, ал эми жалпы аттардын (окуучу, мугалим ж. б.) андай касиетке ээ экендиги (түшүнүктү туюндура алары) менен түшүндүрүлөт. Бирок бул айтылгандардан улам энчилүү аттар эч кандай мааниге ээ эмес, алар эч кандай функция аткара албайт деген бир жактуу бүтүмгө келүүгө болбойт. Алар кандайдыр бир мааниге ээ болгондугу үчүн гана тилде жашай алат, болбосо энчилүү аттар пайда болмок да, жашамак да эмес. Энчилүү аттардын мааниси атоо функция — сында жатат, алар нерсенин маңызын ачып көрсөтө алышпаса да, бир тектеги нерселердин, жан — жаныбарлардын ичинен бирөөнү бөлүп, атап көрсөтөт. Демек, энчилүү аттар (түшүнүктү билдире албаган сөздөрдүн баары эле) түшүнүк менен кыйыр түрдө болсо да байланышып, ага дал келип турат. Айталы, Асел дегенде биздин аң — сезимибизде «кыздын аты», Кумайык дегенде «иттин аты» деген түшүнүк пайда болот, демек, бул энчилүү аттар «кыздын аты», «иттин аты» деген түшүнүктөр аркылуу «кыз», «ит» түшүнүктөрү менен байланышып турат:

Айрым энчилүү аттар (Жолбор, Киреше ж. б.) адамды да, итти да, айрымдары адамдардан (Жамал, Асыл, Чолпон ж. б.) эркекти да, аялды да атап көрсөтөрү белгилүү. Мындай учурда алардын семантикасы кыйла татаалдашат да, биздин аң — сезимибизде «адамдын аты» + «иттин аты», «эркектин аты» + «кыздын аты» деген түшүнүктөрдүн экөө тең жуурулуша келип, чаржайыттыкты пайда кылышы толук ыктымал. Бирок мындай кырдаалда деле алар бизди «бир нерсеге атайы энчи — ленип берилген ат» деген түшүнүккө алып барып такайт, ал эми анын

кайсы нерсеге (адамгабы, иткеби ж. б.) энчилениги кеп кырдаалы, контекст аркылуу дайын болот.

Акырында энчилүү аттарга байланыштуу төмөнкүдөй эки жагдайды белгилей кетүү абзел. Биринчиден, энчилүү аттар жалпы атка өткөндө, нерселерге, касиет—сапатка ж. б. таандык болгон жалпы белгилерди туюндуруп, толук маанилүү сөздөр сыяктуу эле түшүнүктү билдирип калат. Буга адабий чыгармалардын каармандарынын, айрым окумуш—туулардын, жерлердин аттарынын жалпы атка айланышы күбө. Айталы, *Кемчонтой*, *Асан Кайгы* жалпы атка айланган да, биринчиси «кем акыл, кеңкелес», экинчиси «кейикчээл, боорукер» деген түшүнүктү туюн—дуруп калышкан жана дал ушундай маанилерде элге сиңип кеткен. Бүгүнкү күндө кыргыз адабиятынан жазуучу Т. Касымбековдун айтылуу «Сынган кылычынын» каарманы Абил бий «ашкере куу, митаам» деген мааниде, акын Ш. Дүйшеевдин «Күт эми, Эштек байке, күткүн да жата бергининин» каарманы Эштек «байкуш, ишинин үзүрүн көрөбү, көрбөйбү, буга кайыл болуп, баш көтөрбөй иштей берген, ичинде кири жок ала көөдөк» деген мааниде жалпы атка айланып, элге сиңип баратат десек болот. Ал эми *ом*, *ампер*, *джоуль*, *вольт* ж. б. илимий терминдер ушул кубулуштарды ачкан физиктердин ысымы (демек, энчилүү аттар) менен аталган. Булардын ар бири түшүнүктү туюндурат: **ампер** — «*электр тогунун күчүн өлчөө бирдиги*», **вольт** — «*электр тогунун чыңалуусун өлчөө бирдиги*». Экинчиден, көркөм чыгармалардагы айрым кейипкерлердин аттары белгилеген каармандардын кайсы бир белгилерин ачып берет да, өздөрүнүн табияты боюнча түшүнүктү билдирген сөздөргө жакындашып кетет. Мисалы, *Момун* (Ч. Айтматов, «Ак кеме»), *Кийизбай*, *Самтыр* (Т. Сыдыкбеков, «Тоо арасында»), *Чоңмурун* (К. Баялинов, «Көл боюнда»), *Айсулуу* (Т. Үмөталиев, «Айсулуу») сыяктуу кейипкер—аттарды алсак, алар каармандардын кайсы бир белгисин (бирөө жоош, момундугун, экинчиси бай; жүдөө, жүүнү бош экендигин, үчүнчүсү сырткы ырай—кешпирин) чагылдырып турганын көрөбүз.

г) Түшүнүктү туюндура албаган сөздөргө байламталар (*жана*, *га*, *а*, *бирок*, *анткени* ж. б.), жандоочтор (*сайын*, *сыяктуу*, *боюнча* ж. б.), бөлүкчөлөр (*гана*, *эле*, *эң*, *өтө*, *аябай* ж. б.), модалдык сөздөр (*албетте*, *мүмкүн*, *көрүнөт* ж. б.) да кирет. Булар лексикалык маанини билдире албайт, болгону сөздөрдүн өз ара мамилесин көрсөтүп, аларды бир—бири менен байланыштырып, же аларга кошумча маани киргизип турат. (Мындай сөздөр өзүнчө иликтөөнү талап кылгандыктан, биз ушуну менен чектелмекчибиз).

Ошентип, түшүнүккө карата карым—катышына карай сөздөрдү: 1) түшүнүктү туюндура ала турган сөздөр жана 2) түшү—нүктү туюндура албаган сөздөр деп, эки чоң топко бөлүп карасак болот. Бирок бул экөө тең лексикалык бирдик катары бирдей эле укукта сөздүк курамыбызды түзөт. Ал эми тикеден—тике түшүнүктү билдире албаса да, аны менен кыйыр түрдө байланышып, бул аркылуу кандайдыр бир мааниге ээ болуп, буга ылайык кызмат аткарып, өзүнчө лексикалык бирдик катары жашап жаткан жогорудагыдай сөздөрдүн тилибизде орун алышы маани маселесин түшүнүккө караганда кеңири кароо керектигин талап кылат. Бул

жагынан алганда, сөздөрдүн мааниси түшүнүккө сыя бербестигин атайы белгилей кетүү зарыл.

Жогоруда күбө болгонубуздай, түшүнүктү билдире албаган сөздөрдүн лексикалык мааниге карата карым–катышы да ар кандай. Мисалы, ат атоочтор лексикалык толук маанилүү сөздөр менен бир катарда турат: алар деле сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып, кандайдыр бир суроого жооп берет. Энчилүү аттарды да буларга кошууга болот. Ал эми сырдык сөздөр мындай касиетке ээ эмес, бирок алар сезимди, эркти тикеден–тике билдире алгандыгы менен кандайдыр бир мааниге ээ болуп, лексикалык маанилүү сөздөргө жакындашып кетет. Кызматчы сөздөр болсо лексикалык мааниге ээ боло албаса да, сүйлөмдөгү сөздөрдү өз ара байланыштыруу, аларга кошумча маани киргизүү милдетин аркалагандыгы аркылуу кандайдыр бир мааниге ээ болуп турат. Бул жерде мындай бир негизги нерсени атайы белгилей кеткибиз келет: түшүнүктү билдире албайт дегенди түшүнүк менен таптакыр байланышы жок деп бир беткей түшүнүүгө болбойт. Түшүнүк менен байланышпаган сөз тилибизде жашашы мүмкүн эмес, анда алар тыбыштардын туш келди жыйындысы гана болуп калат: *тккр, пткп, тсна* ж. б. Кандай гана кызматчы сөздү албайлы, ал түшүнүктү тике билдире албаса да, түшүнүк менен кайсы бир денгээлде байланышта болот жана ошон үчүн тилибизде жашайт. Айталы, *тккр* десек, биз эч нерсе түшүнбөйбүз жана аны кайсы бир түшүнүк менен байланыштыра да албайбыз. Ал эми *мүмкүн* десек, ал «шектүү, ишенимсиз» деген түшүнүктү тике билдире албаса да, күмөндүүлүк түшүнүгү менен кандайдыр бир денгээлде байланышып тургандыгын танууга болбойт.

Түшүнүктү туюндура албаган сөздөр бар экендигине өйдө жакта күбө болдук. Ушундан улам өзүнчө бир сөз менен туюндурулбаган «жыланач» түшүнүктөр жашашы мүмкүнбү деген суроо да туулат. Бир караганда, мындай болушу мүмкүн эместей, бир түшүнүккө бир сөз дал келчүдөй туюлат, чындыгында эле, формасы жок мазмун кантип жашашы мүмкүн? Бирок мындай формасы жок «жыланач» түшүнүктөр да жашашы мүмкүн экендигин айрым окумуштуулар белгилеп жүрүшөт. Мисалы, орус тилинде *старшекласник* деген сөз бар да, төмөнкү класстын окуучусун белгилеген өзүнчө лексема жок. [3, 124]. Биздин оюбузча, бир түшүнүк дайым эле бир сөз аркылуу туюндурула бербейт, бирок ал түшүнүк башка ык–амал (сөз айкашы, сүйлөм, текст) менен берилиши ыктымал. Дегинкиси, бул маселе өзүнчө изилдөөнү талап кылат деп ойлойбуз.

9. Акырында *фонема, морфема, электроника, ангина, эллипсис, тыбыш, жөндөмө* ж. б. ушул өңдүү чылгый илимий түшүнүктөр жөнүндө өзүнчө токтоло кетүү жөн. Мындай сөздөрдө маани менен түшүнүк жуурулушуп кетет да, экөө бири–бирине дал келип калат, бул жагынан өйдөдө кеп болуп өткөн *камчы, чокой, өрмөк* ж. б. сөздөргө окшошуп кетет. Бирок алар эл арасына кеңири тарап, айрымдары көп мааниде да колдонулуп жүрсө, чылгый илимий түшүнүктү туюндурган сөздөр — элге сиңе элек, белгилүү бир илимий чөйрөдөгү адистер үчүн гана түшүнүктүү сөздөр жана булардан сезимдик, маанилик катмарланууну да учурата албайбыз. Биринчи топтогу сөздөрдө (*камчы,*

чокой ж. б.) логикалык түшүнүккө караганда маани үстөмдүк кылат, башкача айтканда, түшүнүк маанинин эсебинен күн көрүп, анын негизинде жетилгендиги же жетилип келаткандыгы көрүнүп турат. Ал эми чылгый илимий терминдерде (сөздөрдө), тескерисинче, түшүнүк басымдуулук кылат, алар алигиче мааниге ээ боло элек таза түшүнүк түрүндөгү сөздөр катары туюлуп кетет.

Жогоруда айтылгандарды төмөнкүдөй жыйынтыктасак болот: 1) Сөз дегенде биз көбүнчө анын сырткы турпатын (тыбыштык курамды) гана түшүнөбүз, бирок анын ички түзүлүшү татаал жана көп катмарлуу келет: ал үч элементтин (тыбыштык курам + маани + нерсе) бирдигинен турат, бул үчөөнү бир – биринен ажыратып кароого мүмкүн эмес. Ошондуктан сөздү семантикалык үч бурчтук катары кароо жөн. Мында сөз, биринчиден, маанинин белгиси, экинчиден, маани менен бирге келип, ошо өзү атаган нерсенин белгиси катары көрүнөт. 2) Маанисиз сөз жашабайт жана жашашы да мүмкүн эмес. Сөздү айтканыбызда (укканыбызда) биздин аң – сезимибизде пайда болгон элес маани болот, бирок элести ошол маани туюндурган нерсенин образы катары кароо туура эмес. Айталы, *бүркүт* дегенде биздин көз алдыбызга бүркүттүн образы тартылбайт, болгону «куштардын кыйыны, алгыры» деген маани гана аң – сезимибизде пайда болот, бул маани бүркүттүн «сүрөтү» болуп саналат. Ар бир сөздүн мааниси биздин аң – сезимибизде мурдатан эле «уктап» жаткан болот да, сөздү угарыбыз (айтарыбыз, окурубуз) менен, ал да кошо «ойгонот». 3) Кандайдыр бир нерсеге, касиет – сапатка ж. б. мүнөздүү болгон эң негизги жана жалпы белгилерди бөлүп көрсөткөн ой түшүнүк болот да, ал абстрациялоо, жалпылоо ык – амалдары аркылуу жүзөгө ашат. Жалпылоонун өнүгүшү — бул ойлоонун, адамдын таанып – билүү дараметинин өнүгүшү дегендик болот. Ал эми жалпылоонун өнүгүшүнө ылайык, түшүнүк да дайыма кыймылда болуп, өзгөрүп – өнүгүп турат. 4) Өздөрүнүн жаралыш механизми боюнча түшүнүк менен маанинин ортосунда эч кандай айырмачылык жок, экөө тең жалпылоонун жемиш – натыйжасы болуп саналат. Бирок түшүнүк мааниге караганда нерсени, касиет – сапатты толук, терең жана так чагылдырат, демек, сөздүн маанисин билүү — бул ал туюндурган түшүнүктү (нерсени) да толук өздөштүрүү дегендик эмес. 5) Жалпылоо деңгээли боюнча түшүнүк экиге бөлүнөт: 1. мазмундук (илимий) түшүнүк жана карапайым түшүнүк. Карапайым түшүнүк менен маани бир – бирине дал келет, экөөнү бир – биринен ажыратып кароого болбойт. Ал эми мазмундук түшүнүк нерсени мааниге караганда толук, так чагылдырат да, өзүнүн деңгээли боюнча мааниге дал келбей калат, түшүнүк менен маанинин биринчи айырмачылыгы мына ушунда жатат. 6) Сөз тилдик кубулуш катары белгилүү бир тилдин лексикалык системасында жашайт да, буга ылайык өзүнө гана таандык айрым бир бөтөнчөлүккө да ээ болот: **күн** сөзү кыргыз тилинде «аба ырайы» маанисинде колдонулса, орус тилинде мындай мааниде (түшүнүктө) колдонулбайт; орус тилиндеги «время» деген бир эле түшүнүк кыргыз тилинде 15ке чукул сөз (тыбыштык курам) аркылуу берилет ж. б. 7) Тилде түшүнүктү тикеден – тике туюндурган албай турган сөздөр да бар: сырдык сөздөр, ат атоочтор, энчилүү аттар, кызматчы сөздөр. Мындай сөздөр лексикалык мааниге карата карым – катышы боюнча өз ара айырмаланат: бири

толук маанилүү сөздөр менен бир эле катарда турса, экинчилери мындай касиетке ээ эмес. Бирок түшүнүктү туюндура албаган сөздөрдүн баары тең кыйыр түрдө болсо да кайсы бир денгээлде түшүнүк менен байланышта болот жана ошон үчүн тилибизде жашайт. Мындан сырткары, өзүнчө бир сөз менен туюндурулбаган «жыланач» түшүнүктөр да жашашы мүмкүн, бирок алар өзүнчө бир сөз аркылуу болбосо да, башкача ык-амал (сөз айкашы, сүйлөм, текст) менен берилиши ыктымал.

АДАБИЯТТАР

- АБДУЛДАЕВ Э. **Азыркы кыргыз тили** (фонетика, лексика). – Б.: «Кыргызстан», 1998.
- АХМАТОВ Т., ДАВЛЕТОВ С., САРТБАЕВ С., ИМАНАЛИЕВ С. **Тил илимине киришүү**. – Ф.: «Мектеп», 1980.
- ВЕНДИНА Т.И. **Введение в языкознание**. – М., 2001.
- КАЦНЕНЬСОН С.Д. **Содержание слова, значение и обозначение**. – Л.—М.: «Наука», 1965.
- КОНДАКОВ Н.И. **Логический словарь-справочник**. – М.: «Наука», 1975.
- Кыргыз совет энциклопедиясы**. – Фрунзе, 1976.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү**. – Фрунзе: «Мектеп», 1984.
- ЛУРИЯ А.Р. **Язык и сознание**. – М., 1979.
- МАМЫТОВ Ж. **Азыркы кыргыз тили** (фонетика жана лексикология). – Бишкек: «ЖЭКА», 1999.
- ОРУЗБАЕВА Б.Ө. **Сөз. Слово**. – Б.: «Илим», 1994.
- САПАРБАЕВ А. **Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы**. – Б., 1997.
- СТЕПАНОВ Ю.С. **Основы общего языкознания**. – М.: «Просвещение», 1975.
- СЫДЫКОВ А.Н. **Лексико-семантическая микросистема со значением времени в русском и киргизском языках** (на материале имен существительных). Канд. дисс ... авторефераты. – Б., 1996.